

Громадська думка **7** /2012

Олена Злобіна

завідувач відділу соціальної психології
Інституту соціології НАН України

Ірина Бекешкіна

директор Фонду «Демократичні ініціативи»
імені Ілька Кучеріва

Болонський процес в Україні:

що вдалося
і що не вдалося

Фонд «Демократичні ініціативи»
імені Ілька Кучеріва

Громадська думка 7 /2012

Інформаційно-аналітичне видання «Громадська думка» — це відображення новітніх тенденцій у громадській думці населення України, інформування широкого загалу про динаміку настроїв українського народу щодо злободенних проблем становлення демократії і державності, коментарі експертів з актуальних питань та рекомендації щодо покращення ситуації у різних сферах суспільного життя. Це один із проектів Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва — одного з провідних аналітичних центрів України, який концентрує свою діяльність на сприянні розвитку демократії, ринкової економіки й інтеграції України в європейський та євроатлантичний простір.

Що таке громадська думка?

Громадська думка являє собою сукупність настроїв, оцінок, суджень поглядів та думок у суспільстві. Дослідження громадської думки означає вивчення поглядів населення на конкретні проблеми і питання політичного, економічного та соціального життя.

Це оцінка, яку дає населення перебігу подій та політикам, а також джерело інформації про проблеми і пріоритети населення. Громадська думка — це індикатор рівня задоволеності населенням владою та ситуацією в суспільстві загалом. Постійний моніторинг громадської думки і широке оприлюднення результатів сприяють розумінню раціональних та емоційних елементів і факторів, які визначають характер соціальної взаємодії членів суспільства.

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва

Олена ЗЛОБИНА,
завідувач відділу
соціальної психології
Інституту соціології НАН
України

Ірина БЕКЕШКІНА,
директор Фонду
«Демократичні ініціативи»
імені Ілька Кучеріва

Болонський процес в Україні: що вдалося і що не вдалося

Однією з найважливіших сфер розвитку євроінтеграції України є сфера вищої освіти, де вона набула форм приєднання до Болонського процесу.

Болонський процес, який офіційно розпочався з підписання у 1999 році декларації у м. Болонья – процес інтеграції європейських освітніх систем, спрямований на створення спільної Зони європейської вищої освіти, формування спільного освітнього та наукового простору та розробку єдиних критеріїв і стандартів у цій сфері в масштабах усього континенту. На сьогодні його учасниками є 46 європейських країн, включно з Україною, яка приєдналася до нього 19 травня 2005 року. Болонська декларація наголошує на необхідності європейської співпраці у забезпеченні якості вищої освіти, загальноєвропейської мобільності, сумісності систем кваліфікацій, посиленні конкурентоспроможності Європейської системи освіти. У межах Болонського освітнього простору мають діяти єдині вимоги до визнання дипломів про освіту, працевлаштування та мобільності громадян, що істотно підвищить конкурентоспроможність європейського ринку праці й освітніх послуг.

Підписання Україною Болонської декларації передбачало суттєві зміни у системі вищої освіти, які мали б забезпечити мобільність українських громадян, академічне та професійне визнання їх освіти у європейському просторі. За роки впровадження принципів Болонського процесу частину новацій було впроваджено реально, деякі введено лише формально, а частини необхідних змін ще взагалі не відбулося. Наприклад, практично завершено впровадження у вищих кваліфікаційного рівня бакалавра та магістра, але залишився і продовжує активно відтворюватися відсутній у європейській системі рівень спеціаліста. Випускники можуть отримати додаток до диплома європейського зразка, який є обов'язковим документом у переважній більшості країн Болонського процесу і видається разом із дипломом про вищу освіту, але видача його не набула масового характеру. Практично нічого не зроблено задля реалізації такого компонента Бо-

лонської системи, як створення незалежних агенцій, що мають спостерігати за якістю вищої освіти у країнах-учасницях.

Реалізація будь-якої реформи буде успішною лише тоді, коли стане справою не лише керівних міністерств і відомств, а насамперед тих безпосередніх учасників, що їх стосується реформа. Неможливо впровадити навіть найпрогресивніші освітні новації, якщо вони не будуть підтримані викладацькою та студентською громадою.

Щоб оцінити ставлення студентів до впровадження Болонської системи у вишах, навесні 2012 року було проведено загальнонаціональне опитування студентів, метою якого було з'ясувати, наскільки знайомі з Болонським процесом самі студенти, чи знають вони про нові можливості, які відкриваються перед ними, і як вони оцінюють навчання за новою системою¹.

Обізнаність студентів з принципами Болонської системи

Усі учасники опитування реально навчалися за кредитно-модульною системою, а отже фактично стикалися з певними її компонентами у навчальному процесі. Тому загальне запитання «Чи знаєте Ви, що таке Болонський процес?» мало на меті не так підтвердити сам факт такого знайомства, як

¹ Загальнонаціональне опитування студентів проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Ukrainian Sociology Service» з 7 по 16 березня 2012 року. Всього за загальною квотною вибіркою був опитаний 1001 студент в 51 вині 20 міст України в 15 областях, м. Києві, м. Севастополі та Автономній Республіці Крим. В опитуванні взяли участь студенти третього, четвертого та п'ятого курсів і магістратури. Основною метою дослідження було вивчити впровадження положень Болонської конвенції в навчальний процес державних та приватних вишів III та IV рівнів акредитації. Максимальна похибка опитування не перевищує 3,2% з вірогідністю 0,954.

визначити ступінь усвідомлення студентами зв'язку між наявними ознаками навчального процесу і принципами Болонської системи. Виявилось, що загальний рівень обізнаності студентства з принципами Болонської системи за самооцінкою виглядає більш-менш задовільним. Зазначили, що добре розуміють ці принципи 44%, знають приблизно, у чому полягає суть цієї системи, 50%. Лише 7% відповіли, що чули тільки назву, але не уявляють, що це таке.

Результати дослідження дали змогу оцінити вплив низки чинників на декларовану у відповідях студентів міру обізнаності. Виявилось, що серед студентів заочників більше тих, хто в принципі не знайомий з суттю Болонського процесу (20% проти 6% серед студентів стаціонару). Меншу обізнаність продемонстрували також студенти, що навчаються на комерційній основі порівняно з тими, хто навчається на бюджеті. Не знають про те, що собою становить Болонська система, 9,5% студентів, що навчаються за контрактом, проти 4% серед тих, хто навчається на бюджеті. Хоч як дивно, порівняно менше студентів, добре обізнаних з принципами Болонської системи, виявилось серед тих, хто навчається у вишах столиці (37%). Тоді як серед студентів вишів великих міст таких – 43%, а серед студентів, що навчаються у ВНЗ, які розташовані у містах з населенням до 500 тис., добре розуміють ці принципи 47% опитаних. Щодо обізнаності студентів різного профілю, то найкраще знайомі з Болонською системою майбутні юристи (добре розуміють її суть 57%), а найгірше – студенти природничих спеціальностей, серед яких добре обізнаних 32%, а таких, що не уявляють, що таке Болонський процес, – 12%.

Що ж конкретно відомо студентам про Болонський процес? Насамперед те, з чим вони безпосередньо стикаються у процесі

навчання (див. табл.1). Найчастіше студенти вказують на необхідність набирати бали протягом семестру. Половина опитаних вказала, що ознакою Болонської системи є те,

набирати бали, а отже, існують проблеми з впровадженням самої системи.

А от можливість формувати індивідуальний план навчання, обирати частину курсів са-

Таблиця 1. «Що з переліченого є, на Вашу думку, ознаками Болонського процесу?»*

Що студенти вважають ознаками Болонського процесу?	%
Необхідність для студента набрати не менше визначеної кількості балів протягом семестру для допуску до підсумкового контролю (іспит чи залік)	50,4
Можливість отримати додаток до диплому європейського зразка, який є обов'язковим документом у переважній більшості країн Болонського процесу і видається разом із дипломом про вищу освіту	31,7
Можливість після бакалаврату вступити у магістратуру інших ВНЗ всередині країни або за кордоном	27,8
Можливість протягом бакалаврату навчатися у різних ВНЗ всередині країни із взаємозаліком набраних балів і збереженням терміну навчання (для отримання диплому бакалавра 4 роки)	19,9
Можливість формувати індивідуальний план навчання, обирати частину курсів самостійно	18,1
Можливість для студентів протягом бакалаврату навчатися у різних ВНЗ за кордоном (на безкоштовній основі) із взаємозаліком набраних балів і можливістю отримати диплом бакалавра у зарубіжному університеті	17,4
Необхідність для студента набрати за семестр певну кількість кредитів, що дозволяє взаємно визнавати періоди навчання й окремі навчальні результати кожного студента в європейському просторі вищої освіти	16,5
Важко сказати	8,7

*Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді

що студент має набрати не менше визначеної кількості балів протягом семестру для допуску до підсумкового контролю. Проте неясно, чому на цю ознаку вказало лише половина опитаних. Або решта вважає необхідність набирати бали протягом семестру загальним принципом організації навчального процесу, який аж ніяк не пов'язаний з Болонською системою, або їм не доводиться

мостійно, відзначило менше п'ятої частини опитаних (18%), хоча саме наявність «вільної траєкторії студента» є одним з ключових елементів Болонської системи. Найчастіше цю ознаку називали магістри (26%), найменше третьокурсники (15%), що свідчить про те, що вибір, якщо він існує, стає доступним радше на рівні магістратури, а не бакалаврату. Серед студентів різного профілю

навчання частіше таку можливість зазначають студенти суспільно-гуманітарного (26%) та фінансово-економічного (22%) профілів. Натомість серед майбутніх юристів та представників технічних спеціальностей цю ознаку називали лише близько 11% студентів.

Попри високу самооцінку власної обізнаності з принципами Болонської системи лише третина опитаних (32%) знають про можливість отримати разом із дипломом про вищу освіту додаток до диплому європейського зразка, причому частіше цю можливість називають студенти бюджетної форми навчання – 36% проти 27% серед тих, хто навчається за контрактом. Знову-таки слід зазначити, що знати про можливість і використати її далеко не те саме. За даними Міністерства освіти, науки, молоді і спорту, в 2011 році додатки європейського зразка замовили близько 6 тис. студентів, тоді як вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації випускають щорічно понад 500 тис. осіб².

Оцінка можливостей мобільності навчання

Не краща ситуація і з обізнаністю студентів щодо можливостей мобільності, які забезпечує Болонська система. Так, про можливість після бакалаврату вступити у магістратуру інших ВНЗ всередині країни або за кордоном знають лише близько чверті опитаних (28%). Причому цю можливість насамперед відзначають найкращі студенти. Серед тих, хто склав останню сесію на відмінно, про таку ознаку Болонської системи знають 36%, а серед тих, хто навчається на добре, лише 26%. Більшу обізнаність у цьому питанні демонструють також студенти бюджету порівняно з контрактниками (33% проти 22,5%). Суттєві відмінності зафіксовано у зв'язку з

²Див.: <http://mon.gov.ua>.

профілем навчання. Серед майбутніх юристів цю можливість зауважили 43%, серед студентів природничих факультетів – 41%, серед тих, хто навчається за суспільно-гуманітарним профілем, – 34%, поміж студентів фінансово-економічних спеціальностей – 25% і серед майбутніх технарів – 20%.

Що ж до можливості мобільності під час навчання на бакалавраті, то її на загал відзначила лише п'ята частина студентів. Про змогу робити це всередині країни знають 20%, про можливість навчатися за кордоном – 17%. Найбільшу обізнаність продемонстрували тут студенти невеликих міст (35,5%), для яких можливість повчитися у великому місті чи у столиці є досить привабливою. Натомість серед жителів великих міст та Києва знають про можливість такої мобільності 31%. Серед студентів різної форми навчання тут помітно вирізняються юристи. Так, про можливість протягом бакалаврату навчатися у різних ВНЗ за кордоном знають 38% юристів і лише 10% студентів технічних ВНЗ. Відсутність знань про можливість академічної мобільності не свідчить про неготовність студентства до цього процесу. Бажання під час навчання на бакалавраті провчитися семестр чи кілька семестрів у іншому ВНЗ України висловили загалом 44% опитаних. Найбільше воно виражене у найкращих студентів – серед тих, хто навчається на відмінно, цього хотіла б практично половина (49%), дещо менше у групі тих, хто вчиться переважно на задовільно (31%).

Стосовно бажання повчитися семестр чи кілька семестрів у іншій країні, то його висловила переважна більшість опитаних – 70% студентів. Найбільше таких охочих також серед відмінників – 74%, найменше серед трійочників – 57%. Показово, що місце розташування вишу не впливає на кількість бажаючих повчитися в інших ВНЗ у нашій країні, але коли йдеться про бажання

навчатися за кордоном, фіксуються значущі відмінності – серед київських студентів таке бажання висловили 72%, серед тих, хто навчається у містах з населенням до 500 тис., – 59%. Попри велике бажання брати участь у програмах мобільності, реально для українських студентів на сьогодні це рідкісна практика. Досить показово, що участь у програмах студентського обміну всередині країни брали лише 1,9% опитаних, у програмах обміну з закордонними ВНЗ – 4,6%.

Дослідження дало змогу з'ясувати, як співвідносяться знання про можливість мобільності, які дає Болонська система, бажання повчитися в інших ВНЗ всередині країни чи за кордоном і реальні плани студентів щодо продовження навчання після бакалаврату? Виявилось, що загалом планують навчатися далі 82% опитаних, не планують 11%, ще не визначилися 7%. Відносно менший відсоток тих, хто налаштований продовжувати навчатися, – серед студентів заочників (76%) і серед тих, хто навчається на задовільно (69%). Проте більшість тих, хто хоче навчатися далі, налаштована продовжити навчання у влас-

ному ВНЗ, а отже бажання мобільності залишається для більшості опитаних радше абстрактним побажанням, ніж реальним домаганням. Вступити у магістратуру іншого вишу всередині країни планують 32%, у магістратуру в іншій країні – 15%. Причому частково ці плани перетинаються. Майже половина з тих, хто зазначив, що планує вступати в магістратуру в іншій країні, не відкидають також і варіанту вступу до іншого ВНЗ всередині країни. Найчастіше планують продовжити навчання за кордоном студенти суспільно-гуманітарного (28%) та технічного профілю (18,5%). Водночас серед майбутніх юристів таких виявилось лише 8%, хоча, як зазначалося вище про можливість це зробити знають у цій групі 43% студентів.

Загалом сам факт необізнаності з можливостями, які дає студентіві Болонський процес, респонденти не вважають суттєвою перешкодою, яка б заважала українським студентам навчатися в університетах інших країн. Поміж інших перешкод на цей чинник вказали лише 17,5% опитаних (див. табл.2).

Таблиця 2.

«Що, на Вашу думку, перешкоджає українським студентам користуватися можливістю навчатися в університетах інших країн?»*

Перешкоди	%
Нестача коштів для того, щоб оплачувати проїзд і проживання за кордоном під час навчання	75,5
Недостатній рівень знання іноземних мов	41,7
Складності з отриманням віз	20,7
Відсутність знань про те, що Болонський процес дає студентіві такі можливості	17,5
Відсутність потреби їхати на навчання за кордоном, оскільки влаштує рівень знань, які можна отримати у вітчизняних ВНЗ	10,1
Важко сказати	4,3

*Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповідей

Головним гальмівним чинником є складності із матеріальним забезпеченням, необхідним для такого навчання: 75,5% опитаних студентів зазначили, що реалізувати таку можливість заважає нестача коштів на оплату проїзду та проживання за кордоном під час навчання. Причому найчастіше на цю причину вказують якраз студенти з найвищим рівнем успішності. Серед тих, хто навчається на відмінно, відзначили цю перешкоду 82%, а серед тих, чий середній бал був задовільний, – 69%. Слід зазначити, що загалом студенти походять з родин, які належать до середнього майнового прошарку. Саме так визначили матеріальний стан своєї сім'ї 69% опитаних. Вище від середнього рівня оцінили матеріальний стан родини 18%,

нижче – 13%. Проте в усіх цих групах переважна більшість опитаних вказує на нестачу коштів для навчання за кордоном. Серед тих студентів, які походять із сімей з доходами вищими за середні, цей чинник назвали 66%, у групі із середнім доходом на нестачу коштів як перешкоду вказали 75%, серед студентів, що походять з родин із доходами нижчими за середні цю позицію відзначило 83% опитаних.

Суттєвою перешкодою залишається, на думку студентів, недостатній рівень знання іноземних мов. На цю причину як на перешкоду скористалися з можливостей навчатися за кордоном вказало 42%. Самооцінку студентами власного рівня знання англійської мови подано нижче (мал.1).

Мал. 1.

Як би Ви оцінили рівень своїх знань з англійської мови

Оцінка впливу кредитно-модульної системи на якість підготовки студентів

Якість підготовки майбутніх фахівців визначається насамперед рівнем матеріального забезпечення навчального процесу. Загалом студенти оцінюють його як задовільний. Принаймні, відповідаючи на запитання про наявність у ВНЗ необхідних для успішної організації навчального процесу складових, переважна більшість студентів підтвердила, що умови загалом існують (табл. 3).

ристується бібліотекою в процесі навчання. Схожа ситуація і з наявністю комп'ютерних класів. Хоча вони є у 97% ВНЗ, задоволені можливостями користуватися комп'ютерами у позааудиторний час для виконання завдань самостійної роботи тільки 58% студентів. Решта або незадоволені, або взагалі не мають такої можливості (9%). Аналогічно виглядає і ситуація зі змогою мати вільний доступ на території ВНЗ до Інтернету. Задоволені нею 55% опитаних, незадоволені 21%, не мають такої можливості взагалі 12,5%. Щодо змоги мати безкоштовний доступ до платних інформаційних ресурсів за рахунок ВНЗ, то такі можливості відсутні у 28% студентів, а задоволені ними лише 26% опитаних. І зов-

Чи є у Вашому ВНЗ?

Таблиця 3.

	%
Аудиторії для проведення занять з мультимедійним супроводом?	87,0
Комп'ютерні класи	97,2
Сучасна бібліотека	80,7
Спортивна база (спортзал, басейн, тренажерні зали тощо)	86,8
Їдальня, буфет	96,3
Гуртожиток	95,0
Студентська поліклініка, медпункт	92,7

Водночас сама по собі наявність певних необхідних допоміжних структур не гарантує їх використання в навчальному процесі. Зокрема попри те, що 81% студентів підтвердили, що у їхньому ВНЗ є сучасна бібліотека і 66% вказали, що вони задоволені можливостями отримувати у бібліотеці сучасну літературу, необхідну для занять, виявилось, що третина опитаних (32%) взагалі не ко-

сім незадовільними виглядають можливості студентів користуватися (безкоштовно або на пільгових умовах) ксероксами, сканерами, принтерами тощо. Взагалі не мають такої змоги 47%, не задоволені ними 26% студентів.

Очевидно, сам факт матеріального облаштування процесу слід розглядати разом із його організацією. Тут оцінки студентів не такі однозначно позитивні. Деякі вимо-

ги Болонської системи впроваджуються в життя досить повільно. Зокрема, оцінюючи власну задоволеність можливістю обирати самостійно певну частину курсів, 37% опитаних зазначили, що взагалі не мають такої можливості, а 24% висловили свою незадоволеність її реалізацією. Причому фактично обирали самостійно курси в процесі навчання лише 21% опитаних. І вибір цей був досить обмеженим, оскільки дві третини тих, хто здійснював такий вибір (68,5%), зазначили що обрали 1–2 курси. Водночас 72% опитаних вважають, що вибір курсів має здійснюватися особисто студентом. Причому, на думку більшості, кількість обраних курсів має коливатися у діапазоні 30–50% від загальної кількості навчальних дисциплін. Ще менше забезпечена змога обирати самостійно викладача, курс якого хотіли б прослухати студенти. Те, що такої можливості немає взагалі, зазначили 51% опитаних. Приблизно так оцінили студенти і змогу обирати самостійно кількість предметів, які вивчатимуть у семестрі – зазначили, що така можливість відсутня 51%. Можливість доступу до інформації про навчальні курси на сайті ВНЗ, факультету, кафедри (програму курсу, завдання для самостійної роботи, систему оцінювання тощо) оцінили як задовільну 57%. Набагато кращою є доступність викладача для студентів. Отримувати його консультації в процесі виконання завдань самостійної роботи не мають змоги лише 2%, не задоволені ними 10%, а задоволені 76% опитаних студентів.

Суперечливою є оцінка студентством системи накопичення балів та її впливу на результати підготовки фахівця. Зокрема з тим, що в результаті впровадження такої системи підвищилася об'єктивність оцінювання з боку викладачів, погоджуються 37% опитаних і стільки ж – 37% – не погоджуються, а 20% вагалися з відповіддю. Сама ця сис-

тема, на думку студентів, має як позитиви, так і негативи, зокрема, коли її впровадження має формальний характер. Відповідно не такі вже й суперечливі позитивні оцінки тих, хто вважає, що якість підготовки підвищується за рахунок активізації самостійної роботи студента (42% опитаних), і тих (49% опитаних), хто вважає, що якість підготовки погіршилася через перенавантаження і велику кількість завдань для самостійної роботи, що їх студенти виконують вибірково або формально. Таке саме суперечливе ставлення до об'єктивності оцінювання: 32% згодні, що вона не змінилася, бо викладачі мало використовують тести, а 42% з цим не згодні. Більш-менш одностайною є думка студентів про те, що впровадження Болонської системи погіршило ситуацію для студентів, які мусять шукати підробітків, а отже, не можуть систематично брати участь у навчальному процесі. Згодні з цим 58% опитаних, не згодні – 20%. Водночас саме поєднання навчання та підробітків, очевидно, можливе, бо помітна частина студентів (42%) зазначила, що вони задоволені можливістю мати розклад занять, який дає змогу сполучати навчання з роботою.

Слід зазначити, що загальний рівень навантажень в учбовому процесі залишається досить високим. При цьому співвідношення аудиторних занять і часу на самостійну підготовку досі не відповідає суті організації навчання за Болонською системою. Менше 10 пар на тиждень мають лише 13% студентів, від 10 до 15 пар – 21%, від 15 до 20 – 42%, 20 і більше пар – 22% опитаних. Відповідно на підготовку самостійних завдань більше половини студентів (55%) витрачають до 10 годин на тиждень, а в бібліотеці працюють менше 10 годин на тиждень 58%.

Висновки і рекомендації

Таким чином, можна констатувати, що впровадження принципів Болонського процесу відбувається в українських вишах доволі повільно, а почасти і суперечливо. Студенти добре розуміють його вимоги, але недостатньо знають і мало користуються його можливостями.

Так, практично в усіх вишах діє європейська кредитно-трансферна система (ECTS), але впровадження «вільної траєкторії студента», що впритул наблизило б українську вищу освіту до стандартів західних університетів, відбувається великою мірою формально, оскільки можливість самостійно обирати певну частину навчальних предметів з переліку, пропонованого вишем, забезпечено лише у деяких університетах. Значна частина студентів не знає про нові можливості, які відкриває перед ними Болонська система, а отже не може ними скористатися. Зокрема забезпечення мобільності студентів, які можуть на будь-якому етапі навчання перейти до університету іншої країни або навчатися за кордоном кілька семестрів, що є одним з ключових надбань Європейського Союзу у сфері освіти, в Україні ще фактично не відбулося.

Очевидно також, що далеко не всі виші мають достатню матеріальну базу – вільний доступ студентів до Інтернету, можливості користуватися ксероксами, сканерами та принтерами та забезпеченість бібліотек сучасною фаховою літературою.

Значно вищим, ніж у країнах Болонської системи, є аудиторне навантаження, що істотно обмежує можливості студентів займатися самостійною роботою та не залишає часу викладачам для занять науковою роботою.

Інформаційно-аналітичне видання

Громадська думка

7 /2012

Інформаційно-аналітичне видання
«Громадська думка»

Тема: «БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС
В УКРАЇНІ: що вдалося і що не вдалося.».

Видання здійснене коштом проекту
«Monitoring Electoral and Transition
Processes» за фінансової підтримки
Національного фонду підтримки
демократії, США.

Автори: Олена Злобіна
завідувач відділу соціальної психології
Інституту соціології НАН України
Ірина Бекешкіна
директор Фонду «Демократичні
ініціативи» імені Ілька Кучеріва

Упорядник: Віталій Довгич,
завідувач кафедри преси Укртелера-
діопресінституту, експерт Фонду
«Демократичні ініціативи»
імені Ілька Кучеріва.

Фонд «Демократичні ініціативи»
імені Ілька Кучеріва
Для листів:
а/с В-271, м. Київ, 01001, Україна.
Телефон: (380 44) 581-3317.
E-mail: dif@dif.org.ua
<http://www.dif.org.ua>

При передруку або частковому
використанні матеріалів посилання
на Фонд «Демократичні ініціативи»
імені Ілька Кучеріва обов'язкове.

© Благодійний фонд «Демократичні
ініціативи», 2012

Поліграфічні послуги:
ФОП І. П. Артюшенко
Адреса друкарні:
Україна, м. Київ, вул. Виборзька, 84
+380 44 227 78 17; +380 50 358 80 88
Формат 84x104/16, папір крейд.
Тираж 100 прим.

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва